

ISRAËL EN DE CHRISTELIJKE KERK: DE GESCHIEDENIS VAN EEN BROEDERTWIST

Feindliche Brüder

Er is bijna niets zo ingrijpend als de twist tussen twee broeders van hetzelfde huis. Met mensen uit een andere familie of stad kun je nauwelijks ruzie maken; je hebt doorgaans te weinig gemeen met elkaar. En zelfs een burenruzie haalt het in diepte niet bij een broedertwist. Een dergelijke twist wordt gewoonlijk met een bijzondere felheid gestreden. Ze leidt niet zelden tot vervreemding en verbittering. In ieder geval zijn er geen winnaars aan te wijzen. Beide partijen lijden aan zo'n twist. En allebei worden ze er niet rijker van.

Schisma tussen kerk en synagoge

Nu is een broedertwist ingrijpend wanneer ze plaats vindt binnen een familiekring. Ze is niet minder ernstig wanneer ze gevoerd wordt op godsdienstig terrein. Als mensen van de wereld ruzie maken is dat erg; maar als kerkmensen ruzie maken gaat dat meestal nog veel verder. Denk bijvoorbeeld aan de scheuring van 1953, waardoor de Gereformeerde Gemeenten uiteenvielen in twee kerkverbanden die elkaar bestreden en elkaar het bezit van de erfenis der waarheid betwistten. Dat is bedroevend.

Er is echter nog een andere scheuring die grote gevolgen heeft gehad in de geschiedenis van het volk des Heeren op aarde. Het is de breuk tussen Israël en de christelijke kerk of -beter gezegd- de breuk tussen kerk en synagoge. Deze breuk is wel aangeduid als het grote schisma¹, met een kennelijke heenwijzing naar het uiteengaan van de westerse en oosterse kerk aan het begin van de 11e eeuw. Ze is misschien nog ingrijpender dan het uiteengaan van Rome en de kerk der Reformatie in de 16e eeuw. Ze wordt door de apostel Paulus vergeleken met de strijd tussen Hagar en Sara, tussen Izak en Ismaël, tussen Jakob en Ezau. Kortom, een broedertwist in de tent des Heeren. Zo staat het ermee voor tussen Israël en de christelijke kerk. Feindliche Brüder!²

Deze broedertwist heeft enerzijds te maken met het verzet van vele Joden tegen het Evangelie van vrije genade; anderzijds is ze het gevolg van hoogmoed binnen de christenheid en een verregaande liefdeloosheid ten opzichte van het Joodse volk. Hoewel het antisemitisme geen vrucht genoemd kan worden van het christelijk geloof als zodanig, is jodenhaat wel vaak een huwelijk aangegaan met een verbasterde theologie en heeft zij zodoende bloedorstige kinderen en andere wangedrochten voortgebracht.

¹ S. Gerssen, *Het grote schisma; Israël in de theologie van dr. K. H. Miskotte*, serie Verkenning en Bezinning, 1975 J. Melkman e.a., *Ontmoeting tussen joden en christenen*, z.j.

² De thematiek die onze aandacht vraagt is inmiddels reeds voorwerp van veel onderzoek geweest, zoals blijkt uit de titels van verschillende publicaties. Genoemd kunnen worden o.m.: J. Melkman e.a., *Ontmoeting tussen joden en christenen*, z.j.; A. de Kuiper, *Israël tussen zending en oecumene* (diss.), 1964; H. Bergema, *Verbroken eenheid*, serie Verkenning en Bezinning, 1968; W. S. Duvekot, *Zal Jezus Joden en Christenen verenigen?*, 1979; Jakob Jocz, *The Jewish people and Jesus Christ after Auschwitz*, 1981; H. Flesseman-van Leer, *Met de Schrift tussen Kerk en Jodendom*, 1982; S. Gerssen, *Grensverkeer tussen Kerk en Israël*, 1986; J. M. Snoek en J. Verkuyl, *Intern beraad in verband met de relatie tussen Kerk en Israël*, 1988; H. Vreekamp, *Zonder Israël niet volgroeid*, 1988; M. van Campen, *Kerk en Israël in gesprek*, 1989; J. Vlaardingerbroek, *Jezus Christus tussen joden en christenen*, 1989; J. T. Bakker en D. C. Mulder, *Eén bron, twee stromen*, 1994; J. van Barneveld, *Israël, onze oudere broeder*, 1995; S. Schoon, *Onopgeefbaar verbonden; op weg naar vernieuwing in de verhouding tussen de kerk en het volk Israël*, 1998. De lijst van publicaties is vrijwel eindeloos.

Scheiding tussen Sem en Jafeth

Johannes Rottenberg, een Messiasbelijdende predikant uit de eerste helft van de 20ste eeuw, heeft geprobeerd het wezen van het antisemitisme te definiëren. In zijn boek "Semitisme en de West-Europeesche volken"³ stelt hij de vraag: "Wat is het echte antisemitisme?" Het antwoord op die vraag is niet zo eenvoudig. Het antisemitisme doet zich immers in verschillende zeer uiteenlopende vormen voor. De verontschuldigen die men meent te hebben voor de strijd tegen Joden zijn vele.

Rottenberg citeert dan uit "Psychologie van het Antisemitisme", een boek van prof. dr. Ph. Kohnstamm: " De een bestrijdt den Jood om zijn wil tot afzondering en den haat tegen de menscheid die er uit spreekt (Fichte), de ander als den indringer en assimilant, die zijn eigen aard verloochent. Voor den een is de Jood niet vatbaar voor verandering en ontwikkeling (Wagner), de ander verwijt hem zijn fabelachtig aanpassingsvermogen. Voor den een is hij niets dan zinnelijkheid, die leeft om te genieten, voor den ander de rationalist zonder gevoel. De een noemt hem den individualist en egoïst bij uitstek (Marx), de ander verwijt hem geen individualiteit te bezitten en op te gaan in de soort (Weininger). Volgens den een heeft hij het kapitalisme gemaakt, en volgens den ander het socialisme en communisme. De een haat hem, omdat hij zich een zoon acht van het uitverkoren volk, de ander om zijn cosmopolitisme. De een verwijt hem de aristocratie van het bloed en de verachting voor andere volkeren (Fichte), de ander ziet den oorsprong van de ellende die hij over de wereld brengt in de gemengdheid en onzuiverheid van zijn bloed (Gunther). De een verwijt hem zijn atheïsme en ongelooft, de ander, dat hij het zondebesef in de wereld heeft gebracht en het trotsche vrijheidsbewustzijn van den noordschen mensch heeft gebroken (Ludwig Ferdinand Clauss). De een bestrijdt zijn immoraliteit en de ander zijn moralisme."⁴

Na dit indrukwekkende citaat -is er wat nieuws onder de zon?- komt Rottenberg tot een heel belangrijke opmerking: "Maar hoe verschillend en uiteenlopend de verschijningsvormen, waarin het antisemitisme zich voordoet, ook wezen mogen, wanneer men al de aan tijd, plaats en omstandigheden verbonden eigenaardigheden ter zijde stelt, dan ziet men, dat het antisemitisme in wezen is: scheiding te bewerken tusschen Sem en Jafeth – de twee, die naar het Goddelijk plan, vereenigd moeten worden. Zooals geschreven is: *God breide Jafeth uit, en hij wone in Sems tenten (Gen. 9:27)*. Met andere woorden: God zal Jafeth uitbreiden door hem ten slotte deel te geven aan de geestelijke voorrechten en zegeningen van Sem. Deze voorspelling is heerlijk vervuld, toen God ook de Heidenen de bekeering gegeven heeft ten leven, en zij ingelijfd werden in de Gemeente des levenden Gods – den God van Sem. Dit Goddelijk plan te verijdelen is het streven van het echte antisemitisme."⁵

Johannes Rottenberg ziet dus in en achter het antisemitisme een satanische poging om twee broeders -Sem en Jafeth, twee zonen van Noach- voorgoed uiteen te drijven. De grote tegenstander van God wil niet dat de nakomelingen van Sem (de Semieten) en de nakomelingen van Jafeth (niet-Semitische volkeren) zich samen zullen buigen voor de God van Abraham, Izak en Jakob, in de naam van Hem Die de Messias van Israël en de Heiland der wereld is. Daartoe wakkert hij het antisemitisme aan.

Twespalt tussen vader en zoon?

De Joods-christelijke predikant, door de nazi's om het leven gebracht aan het einde van de tweede wereldoorlog, is niet de enige die zich heeft bezig gehouden met het verschijnsel van de jodenhaat en de verklaring ervan. In 1952 kwam Rudolph Löwenstein met een psychoanalytische verklaring van het antisemitisme.⁶ Deze Frans-Joodse wetenschapper zag Joden en christenen als twee verwante groeperingen⁷ met een dubbele relatie. Jodendom en christendom verhouden zich tot elkaar als vader en zoon. Zoals nu een zoon zijn biologische vader nodig heeft en tegelijkertijd verdringt, bewondert en veracht, liefheeft en haat, aanvaardt en dood wenst, zo is het ook met de christelijke kerk. Deze kerk is voortgekomen uit het jodendom, aldus Löwenstein. Ze is geboren uit het bloed van Jezus van Nazareth, die door het Joodse volk is gekruisigd maar zelf een Jood was. En daarom weet ze met het jodendom geen raad. Ze identificeert zich wel met Israël (uit dat volk is immers haar Verlosser afkomstig), maar op hetzelfde moment rebelleert zij tegen Israël. Haar eigen schuldgevoelens projecteert zij op dit

³ J. Rottenberg, *Semitisme en de West-Europeesche volken*, z.j.

⁴ *Ibidem*, 116-117.

⁵ *Ibidem*, 117.

⁶ Rudolph M. Löwenstein, *Psychanalyse de l'antisémitisme*, 1952. Een Nederlandse uitgave van dit werk verscheen 13 jaar later bij Polak en Van Gennep in Amsterdam.

⁷ Hij spreekt in dit verband van "een cultureel paar". *Ibidem*, 147.

volk van 'Godsmoordenaars', om zich daarna te kunnen verheugen in het bloed van het Lam én om zich te kunnen verlustigen in het bloed der Joden. Hebben zij trouwens niet zelf het bloed van Christus over zich ingeroepen?

Twist tussen twee broeders

Hoe fascinerend de gedachten van Löwenstein ook zijn⁸, toch kunnen wij met zijn verklaring van het antisemitisme niet meegaan.

Allereerst is het juist om de relatie tussen jodendom en christendom in de periode na Christus te zien als de verhouding tussen twee broeders, namelijk een oudste broeder en een jongere broeder. Het mag waar zijn dat de kerk uit de heidenen geënt is op de olijfboom van Israël⁹, maar de vraag moet gesteld worden in hoeverre het volk van God uit de tijd van het Oude Testament en de Joods-christelijke gemeente van Jeruzalem uit de begintijd van het Nieuwe Testament gelijkgesteld kunnen worden met de synagoge en het jodendom van nu. Het huidige jodendom is, historisch gesproken, de erfgenaam van het Farizeïsme uit Jezus' tijd. Het heeft een ontwikkeling doorgemaakt die zijn neerslag vindt in Mishna en Talmoed. Het heeft zich gevormd vanuit een antithese tot de jonge christelijke kerk.¹⁰ Het huidige rabbijnse jodendom kan daarom niet als vader van het christendom worden gezien. Kerk en synagoge zijn als twee broeders die strijden om de erfenis van het Oude Testament. De kerk leest de Schriften (het Oude Testament) door de bril van het Nieuwe Testament; de synagoge leest diezelfde Schriften (de Tenach) door de bril van de Talmoed en rabbijnse commentaren.

In de tweede plaats past Löwenstein onmiskenbaar Freudiaanse categorieën toe op de verhouding tussen Israël en de kerk. Veel opvattingen van Sigmund Freud (zelf ook een Jood!) zijn inmiddels achterhaald of als eenzijdig te bestempelen. Ook bij zijn psychoanalyse kunnen grote vraagtekens worden gezet. In ieder geval is het aanvechtbaar om het zogenaamde Oedipuscomplex als sleutel aan te dragen bij de verklaring van de haat/liefde verhouding tussen kerk en Israël.

Als het gaat over antisemitisme, is meer dan eens gepoogd een psychologische verklaring te geven. Jodenhaat zou een psychose zijn, een ziekte "waar niet-joden aan lijden en waar de joden onder lijden" (Abel Herzberg).¹¹ In het conflict tussen jodendom en christendom zien sommige psychologen het verzet van de jongste broer tegenover de oudste, die de plaats van de vader inneemt.

Feit is dat de Joden telkens weer moeten dienen als zondebok. Bovendien onttrekt jodenhaat zich altijd aan de verplichting tot echte argumentatie en verantwoording. De jodenhater is niet aan te spreken op zijn oordeel, omdat hij meestal uitgaat van bepaalde vooroordelen.

Er zijn echter ook andere factoren die een rol kunnen spelen: economische en financiële motieven bijvoorbeeld (denk aan de Middeleeuwen toen Joden de geldhandel werden ingedreven en vervolgens om hun succes daarin werden benijd en bestraft), politieke en racistische motieven (denk aan de tsaren in Rusland die de aandacht van hun binnenlandse problemen probeerden af te leiden, of aan de nazi's in Duitsland die het geknakte nationale eergevoel wilden opvijzelen door een *Untermensch* aan te wijzen), sociologische motieven (denk aan het bekende fenomeen van vreemdelingenangst en daaruit voortvloeiende vreemdelingenhaat), enzovoort.¹²

Het voornaamste bezwaar tegen de opvattingen van Löwenstein blijft niettemin dat hij de godsdienstige verhouding tussen jodendom en christendom geheel verpsychologiseert. Als hij gelijk heeft, zou theologie niets anders zijn dan een verkapt vorm van psychologie. Moeten wij die kant op?

⁸ Er kan zelfs een kern van waarheid in zitten, zeker als we denken aan de houding van de Rooms Katholieke Kerk in Frankrijk, het land waar Löwenstein woonde en zijn patiënten onderzocht.

⁹ Aldus de apostel Paulus in Romeinen 11:17-24. Zie ook de verklaring van dit beeld door de kanttekenaar op de Statenvertaling.

¹⁰ In het huidige tijdsgewricht is het de Joods-christelijke voorganger Baruch Maoz die niet moe wordt hier telkens op te wijzen. Zie met name zijn boek *Judaism is not Jewish; a friendly critique of the Messianic movement*, 2003.

¹¹ Aangehaald door J. A. van der Velden in zijn *Israël en het antisemitisme*.

¹² Zie C. Sonneveld, *Kerk en Israël in bijbels licht; syllabus ten dienste van de CGO-cursus der Gereformeerde Gemeenten*.

Ik wil hier een poging doen om de verhouding tussen Israël en de kerk in hoger licht te stellen, namelijk in het licht van het Woord des Heeren. Dat sluit andere verklaringen niet uit, maar legt wel het zwaartepunt daar waar het behoort te liggen. In de Heilige Schrift kunnen we zien waar de diepste wortels liggen van de broedertwist tussen Israël en de kerk. Van daaruit willen we een blik werpen op het terrein van de kerkgeschiedenis, een blik die meer dan eens beschamend zal zijn. Tenslotte trekken we enkele lijnen naar de toekomst en letten we op onze plaats en taak vandaag.

Twee verloren zonen

Ons uitgangspunt nemen we in de gelijkenis van de verloren zoon, beter nog: de gelijkenis van de verloren zonen, of nog beter: de gelijkenis van de ontfermende Vader (Lukas 15: 11-32).

Een opmerkelijke gelijkenis

In de gelijkenis ontmoeten wij twee verloren zonen. De jongste zoon was goddeloos verloren, de oudste zoon vroom verloren. De jongste zoon mocht echter tot zichzelf komen, opstaan en huiswaarts keren. De oudste zoon komt er vlakbij. Hij nadert het huis; maar als hij hoort dat zijn vader een grote maaltijd heeft aangericht voor zijn weggelopen broer, weigert hij binnen te komen. "Zo ging dan zijn vader uit, en bad hem" (vers 28b). Opmerkelijk in het gesprek tussen de vader en zijn oudste zoon is het verschillend woordgebruik. De oudste zoon spreekt over "deze uw zoon, die uw goed met hoeren en tollenaars heeft doorgebracht". De vader corrigeert hem op fijnzinnige wijze door te spreken van "deze uw broeder", die "dood was en weder levend is geworden, verloren maar nu gevonden". De oudste zoon snijdt de band met zijn jongere broer door (hij is de vrome schavuit tegen de genade, de brave jongen die niet aan één tafel wil zitten met een zondaar en die daarom buiten het vaderhuis terecht komt); de vader zoekt echter de band te herstellen.

Ligt hier niet de diepste oorzaak van de vervreemding die is opgetreden tussen de meerderheid van het Joodse volk en de kerk die God bijeenvergadert uit Jood en heidenen?

Het is waar: het gaat in de gelijkenis van de verloren zoon niet zozeer over heidenen. De Heere Jezus is in gesprek met Joden. Farizeeërs staan tegenover tollenaars; oudste zonen tegenover jongste zonen. Maar in die jongste zoon wordt de kerk van het Nieuwe Testament zichtbaar. Het is een kerk die bestaat uit Joden en niet-Joden. De gemeente in Jeruzalem was aanvankelijk nog geheel Joods. Later ontstaat een gemeente in Antiochië en ontstaan gemeenten op andere plaatsen in het Romeinse rijk. Maar samen vormen zij de ene gemeente van het Nieuwe Testament. En het zijn allemaal verloren zonen die een thuiskomen bij de Heere krijgen!

Een groeiende verwijdering

In de eerste na Pinksteren vinden we de oudste en jongste zoon nog dicht bij elkaar. Joden die Jezus als de Messias beleden en Joden die dat niet deden gingen beiden op naar de tempel, het huis van God (Hand. 3:1). Eerst genoemden kwamen samen in Salomo's voorhof, maar van een breuk was aanvankelijk nog geen sprake (Hand. 3:11). Opvallend is dat ook Paulus er geen moeite mee had in Jeruzalem het Pinksterfeest te houden en zijn uiterste best deed daar op tijd aanwezig te zijn (Hand. 18:21). Even opvallend is het dat hij deelnam aan een ceremonie in de tempel waarbij offeranden werden gebracht en een heiliging plaats vond (Hand. 21:22-26). De eerste christenen werden ook niet als heidenen gezien. Iemand als de apostel Jakobus, 'de broeder des Heeren', stond in hoog aanzien bij het volk. Om zijn nauwe wetsbetrachting werd hij wel 'de rechtvaardige' genoemd. Hetzelfde geldt van de evangelieschrijvers Mattheüs, Markus en Johannes. Alle drie waren zij Joden. Scherp konden Mattheüs en Johannes uithalen naar de eigengerechtigheid en het ongeloof van het volk, in het bijzonder als het de leidslieden betrof, maar zij schreven beslist niet als 'antisemieten'. Zij worstelden met hun volksgenoten ter wille van hun behoud en de eer van God. Het conflict tussen Jezus en Zijn tegenstanders dat weerspiegeld wordt in de evangeliën, is een 'binnenkerkelijk' conflict, een twist binnen het ene huisgezin.

Wel moet gezegd worden dat de oppositie van de Joodse leidslieden tegen de zaak van Christus van meet af aan fel is geweest. Ook al kan Lukas in Handelingen 6 schrijven dat een grote schare der priesters het geloof gehoorzaam werd (vers 7), toch worden de apostelen al in hoofdstuk 4 gevangengenomen (vers 3). Hun tweede gevangenneming loopt opnieuw op een vrijlating uit, maar eerst worden zij gegeseld (Hand. 5:18). In hoofdstuk 7 valt het eerste slachtoffer: het is Stefanus die gestenigd wordt (vers 58). Daarna wordt de gemeente van Jeruzalem vervolgd en verstrooid (Hand. 8:1). De indruk ontstaat dat vanaf hoofdstuk 12 niet alleen de leidslieden, maar ook velen onder het volk zich tegen de gemeente keren (vers 3).

In de Diaspora is het helaas niet veel anders. De apostel Paulus -van een vervolger der gemeente geworden tot een 'verkondiger van het geloof'- bezoekt op zijn zendingsreizen altijd eerst de plaatselijke synagoge om de blijde boodschap aan 'de kinderen des verbonds' te prediken, maar de meeste weerklank vindt hij onder de heidenen. Verloren zonen worden toegebracht; oudste zonen keren zich af en blijven buiten het Vaderhuis. Er is een groeiende verwijdering.

Een diepe oorzaak

De diepste oorzaak van deze verwijdering is de Persoon en het werk van Jezus Christus. De beloofde Messias wordt gezet "tot een val en opstanding van velen in Israël en tot een teken dat wedersproken zal worden" (Lukas 2:34). Zijn prediking was bewogen en liefdevol, maar ook eerlijk en getrouw. Niemand werd gespaard. Dit heeft Hem de afgunst en vijandschap van velen bezorgd. Ook de genezingen die Hij verrichtte op de sabbat werden Hem niet door iedereen in dank afgenomen. Zijn getuigenis de Messias en De Zoon van God te zijn heeft Hij moeten bezegelen met Zijn bloed (Matth. 26:63-66). Als een Godslasteraar is Hij ter dood gebracht.

Ook de prediking en het optreden van de apostel Paulus hebben bijgedragen tot een groeiende verwijdering tussen de 'oudste zoon' en de 'jongste zoon'. Als geen ander heeft Saulus van Tarsen doorleefd dat de Wet niet zalig maakt, maar alleen Christus en Zijn borgwerk. Met kracht heeft hij deze boodschap uitgedragen onder Joden en heidenen. De gemeente heeft hij toegeroepen: "Uit genade zijt gij zalig geworden door het geloof, en dat niet uit u, het is Gods gave" (Efeze 2:8). De middelmuur tussen Jood en heiden was dan ook weggefallen; zij werden thans verenigd tot één lichaam (Efeze 2:11-22). Paulus zag dan ook geen noodzaak meer dat heidenen die in de Heere Jezus geloofden zich lieten besnijden (zie de Brief aan de Galaten). Hierin werd hij fel bestreden, maar op het zogenaamde apostelconvent werd hij in het gelijk gesteld (Hand.15).

Als het gaat over de groeiende verwijdering tussen kerk en synagoge, wordt Paulus nogal eens aangewezen als de grote boosdoener. Hij zou het de boodschap van de vroege kerk hebben gehelleniseerd. Van de Joodse Jezus, de Rabbi van Nazareth, zou hij een Griekse Christus, een Godenzoon, hebben gemaakt. Sommigen duiden deze ontwikkeling negatief¹³; anderen staan er positiever tegenover¹⁴. In alle eerlijkheid moet echter gezegd worden dat de beschuldigingen aan het adres van Paulus niet terecht zijn. De apostel heeft de Heere Jezus beleden als de Christus, de Zoon van de levende God. Maar hij was daarin niet de eerste (zie Matth. 16:16 en andere plaatsen). Wel is het waar dat Paulus het nieuwe dat in de komst van Christus is aangebroken heel helder heeft verwoord. Het heeft ook gestalte gekregen in zijn leven op een radicale wijze. Paulus wist om te gaan met bekeerde heidenen op voet van gelijkheid. Om het eens uit te drukken in de beeldspraak van de gelijkenis uit Lukas 15: de jongste zoon gaat als het ware een huwelijk aan met een niet-Joodse vrouw. In de ogen van vele wetsgetrouwe Joden was dat geen klein vergrijp!

Een doorgaande vervreemding

De verwijdering tussen de oudste en de jongste zoon kreeg langzaam aan steeds meer het karakter van vervreemding, een doorgaande vervreemding. Daaraan zijn verschillende oorzaken en aanleidingen debet geweest.

Eén daarvan was de val van Jeruzalem in het jaar 70 na Christus. Volgens een oude traditie zijn vele Joodse christenen vlak vóór de inneming en verwoesting van de stad uitgeweken naar Pella in het Overjordaanse. De geschiedschrijver Eusebius meldt dat deze vlucht was ingegeven door een profetie die enkele vooraanstaande

¹³ Zo bijvoorbeeld de publicaties van C. J. den Heijer, die een lans breekt voor een meer joodse vorm van christendom waarin dogmatische noties als de Godheid van Christus en de verzoening door Zijn bloed niet langer een plaats hebben.

¹⁴ Zo bijvoorbeeld David Flüsser, die de door hem gesignaleerde hellenisering als onontkoombaar beschouwde bij het uitdragen van de boodschap van de kerk buiten de grenzen van Israël. Als Paulus in zijn theologie zich niet enigszins had losgemaakt van zijn Joodse wortels, dan zou de kerk een provinciale aangelegenheid gebleven zijn en nooit tot wereldkerk zijn uitgegroeid. Aldus Flüsser in bijvoorbeeld *Tussen oorsprong en schisma; artikelen over Jezus, het Jodendom en het vroege Christendom*, 1984.

leden van de gemeente zouden hebben ontvangen. In ieder geval zullen de achtergebleven Joden zich in de steek gelaten hebben gevoeld. Wrok en verbittering konden zodoende toeslaan.

In de jaren 132 tot 135 deed zich een soortgelijke situatie voor. Het waren de jaren van de tweede Joodse opstand, de laatste die voorafging aan de verstrooiing van het Joodse volk over de gehele aarde. Deze opstand stond onder leiding van Bar Kochba (Zoon der Ster), die als koning werd vereerd door zijn volgelingen. Veel Joodse christenen zullen bij zijn verzetsstrijd betrokken zijn geweest, totdat Bar Kochba door Rabbi Akiva werd uitgeroepen als Messias. Toen konden zij niet langer meedoen zonder hun Zaligmaker te verloochenen. Het gevolg was dat zij als spelbrekers te boek kwamen te staan en een bloedige vervolging moesten ondergaan.

Inmiddels was er nog iets anders gebeurd dat diep ingreep in de verhouding tussen christelijke en niet-christelijke Joden. Naar oud gebruik werd iedere dag het zogenoemde Achttiengebed gereciteerd in de synagoge. Het is het bekende gebed met zijn achttien lofprijzingen dat ook vandaag nog steeds gebeden wordt. Rond het jaar 90 na Christus werd in dit gebed een spreuk opgenomen waarin de kettters vervloekt werden.¹⁵ Vandaar de aanduiding van deze spreuk als Birkat-ha-Minim ('minim' zijn kettters, wetsverachters of overlopers).¹⁶ Het is duidelijk dat christenen deze spreuk niet mee konden bidden in de synagoge. Ze hadden dus geen andere keus dan hun geloof af te zweren of te verdwijnen uit de synagoge.

Met andere woorden: de oudste zoon had bezit genomen van het vaderhuis en de jongste zoon werd gedwongen te vertrekken. Verwijdering en vervreemding hadden zich doorgezet.

Kinderen en kleinkinderen

Er is wel eens gezegd dat van de breuk tussen kerk en synagoge in de eerste eeuw en het begin van de tweede eeuw vooral de synagoge de schuld draagt, maar dat van de voortgaande breuk in de kerkgeschiedenis vooral de christelijke kerk de schuld draagt.

Wat het eerste gedeelte van deze stelling betreft, uit de vorige paragraaf is duidelijk geworden dat dit in grote lijnen inderdaad zo is. Geldt dat nu ook voor het tweede gedeelte van deze stelling? In de nu volgende paragraaf willen we proberen die vraag te beantwoorden.

Vervanging

De eerste periode in de relatie tussen de 'jongste zoon' en de 'oudste zoon' loopt tot ongeveer het jaar 135 na Christus. Het was een periode waarin de broeders aanvankelijk nog samenwoonden, maar gaandeweg van elkaar verwijderd en vervreemd raakten. Tenslotte werd de jongste zoon min of meer genoodzaakt heen te gaan. De tempel was verwoest door de Romeinen; de synagogen waren gemonopoliseerd door de Farizeeërs. Christus werd er niet meer gevonden. Het huis was "woest gelaten" (Matth. 23:38).

In de periode na 135 hebben we echter te maken met een generatie die we de 'kinderen van de verloren zoon' zouden kunnen noemen. In deze generatie ontstaat de zogenaamde vervangingstheologie. Deze theologie houdt in dat de kerk in de plaats van Israël is gekomen. Het oude bondsvolk heeft afgedaan. God ziet er niet meer naar om. Hij heeft een nieuw volk aangenomen, een volk uit de heidenen. Dat nieuwe volk krijgt nu de zegeningen, voor het oude volk gelden alleen nog maar de vervloekingen van het verbond.

Een voorbeeld van deze theologie is te vinden in de Dialoog van Justinus met de Jood Trypho, een werk dat stamt uit de jaren 150-160. Justinus beweert dat door de verwerping van Jezus het Joodse volk opgehouden heeft volk van God te zijn. Alle beloften van het Oude Testament zijn nu overgegaan op het 'nieuwe Israël'.

¹⁵ J. M. Snoek en J. Verkuyl, *ibidem*, 17-18.

¹⁶ De letterlijke tekst van het vloekgebed luidt als volgt: "Voor de afvalligen zij er geen hoop en het Koninkrijk der verwatenheid ontwortel dat snel, in onze dagen. Laten de christenen en de kettters in een oogwenk vergaan. Laten zij uitgewist worden uit het boek des levens en niet met de rechtvaardigen worden opgeschreven. Gezegend Gij, Heer, die de verwatenen ten val brengt." Zie D. J. van der Sluis e.a., *Elke morgen nieuw; inleiding tot de joodse gedachtenwereld aan de hand van het Achttiengebed*, 1978.

Scherper nog is de Brief van Barnabas, een werkje dat gerekend moet worden onder de geschriften van de Apostolische Vaders. Barnabas stelt dat het verbond niet aan de Joden toebehoort, maar aan de christenen. De Joden hebben het verspeeld door hun eigen ontrouw. Israël heeft radicaal en definitief afgedaan.¹⁷

Deze periode in de verhouding van de christelijke kerk en Israël kan dus worden getypeerd met het woordje vervanging. Het Joodse volk, vernederd door de Romeinen en verstrooid over de aarde, wordt min of meer dood verklaard. Heiden-christenen, die inmiddels de meerderheid binnen de kerk zijn gaan vormen, nemen het 'huis van Israël' over. Ze wónen niet alleen in de tent van Sem, ze kraken de tent van Sem. De oudste zoon is weg. Hij is vervangen.

Verguizing

Na de periode van de vervanging komt die van de verguizing. De Joden worden niet alleen dood verklaard, ze worden ook beledigd, gescholden, gekleineerd. Om in de beeldspraak te blijven: het gaat hier om de kleinkinderen van de verloren zoon. 'Opa' is inmiddels gestorven. De 'kinderen' hadden hem nog meegemaakt. Ze kenden hem van nabij en hadden hem hoog. Als hij sprak over genade voor zo'n verloren mens, voelden ze ontzag. Als hij sprak over zijn oudste broeder, proefden ze het verdriet. Maar 'opa' was er niet meer. En bij de 'kleinkinderen' was een andere geest gekomen. Zij waren groot geworden en gingen zich verheffen. Velen van hen kenden het arme zondaarsleven niet. Zij zagen neer op het Joodse volk, dat 'hardnekkige volk'. Zij begonnen dat volk te verguizen. De jongste zoon was nu zelf de oudste zoon geworden.¹⁸

Eigenlijk was dat al begonnen bij mensen zoals Melito van Sardes in het midden van de tweede eeuw. Tijdens een paaspreek had hij de Joden toegevoegd: "Gij hebt de Heere verlaten, daarom hebt ge geen erbarmen bij Hem gevonden. Gij hebt de Heere te gronde gericht, daarom zijt gij geheel te gronde gericht en ligt daar nu te meer".¹⁹ Onthutsend zijn de preken tegen de Joden die Chrysostomus tegen het einde van de vierde eeuw hield in Antiochië. Hij maakt daarin de synagoge uit voor een bordeel, een satansburcht, een afgrond van alle onheil enzovoort. Voor hem zijn de Joden nog erger dan de demonen: ze zijn roofzuchtig, gierig en bedrieglijk; ze zijn een gemeenschappelijk verderf en ziekte voor de hele wereld.²⁰

Uitspraken als deze hebben hun weg gevonden in de hoofden en harten van vele christenen de eeuwen door. Ze hebben prediking, catechese, theologische lectuur en kinderbijbels gestempeld en bezoedeld. Zij hebben een beeld van de Joden als Godsmoordenaars en bloeddorstige wezens opgeroepen. Zij hebben mannen als Luther ertoe aangezet de Joden tot volksvijand nummer één te verklaren. Joden waren immers een pest voor de samenleving? Laten hun scholen in brand gestoken en hun huizen afgebroken worden!²¹ Het zal een ieder duidelijk zijn dat Hitler dergelijke woorden alleen maar in daden hoefde om te zetten.

Verdrukking

Na alle retoriek van predikers zoals Chrysostomus kon het niet uitblijven: de Joden kwamen in de verdrukking. Ze werden niet alleen gescholden en verguisd, ze werden ook daadwerkelijk aan de kant gedrukt. We zouden dat de

¹⁷ M. van Campen, *ibidem*, 16-18.

¹⁸ Diepzinnig heeft J. T. Bakker hierover geschreven in zijn bijdrage aan het boek *Eén bron, twee stromen; overwegingen over het eigene van het christelijk geloof ten overstaan van het jodendom*, 1994, 83-107.

¹⁹ Werkgroep Materiaalvoorziening vanwege deputaten voor Kerk en Israël vanwege de G.K.N., *Antisemitisme met wortel en tak*, 11.

²⁰ Johannes Chrysostomus, 'Orationes VIII adversus Judaeos'; in J. P. Migne, *Patrologia Cursus Completus Series Graecae*, 1859, dl. 48, Oratio VI, 7, 915.

Opmerkelijk is overigens het feit dat het gewone volk zich tot de Joden aangetrokken voelde en zelfs hun synagogen bezocht op hoogtijdagen. Misschien verklaart dit een deel van de felheid waarmee Chrysostomus sprak.

²¹ M. Luther, 'Von den Juden und ihren Lügen', *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe)*, 1920, Tl. 53, 523.

periode van de verdrukking kunnen noemen, een verdrukking die ontketend werd door de 'achterkleinkinderen van de verloren zoon'.

Op godsdienstig terrein wordt het wegdrukken van de Joden onder meer zichtbaar op het Concilie van Nicea in 325. Op deze kerkelijke vergadering werd besloten dat de christelijke paasdatum niet langer mocht samenvallen met het Joodse paasfeest. Het christelijke paasfeest moest voortaan vallen op de eerste zondag na de volle maan in de lente. Het zou immers al te onwaardig zijn de praktijk der Joden te volgen? "Laten wij daarom niets gemeen hebben met die verachtelijke Joodse bende. Immers, wij hebben van onze Heiland een andere weg gekregen." ²²

Op staatkundig terrein werden de Joden evenzeer in een hoek gedrukt. In de eerste eeuwen na Christus was hun godsdienst in het Romeinse rijk behandeld als een 'religio licita' (geoorloofde godsdienst met bepaalde voorrechten voor de aanhangers ervan), terwijl de christenen in de verdrukking zaten. Nu werden de rollen omgekeerd. Onder keizer Constantijn werd het christendom een bevoorrechte godsdienst (313) en onder keizer Theodosius zelfs staatsgodsdienst (380).²³

Vervolging

Kort daarna breken de Middeleeuwen aan. We zouden deze periode die van de vijfde generatie kunnen noemen. Steeds verder komen we bij het tijdvak van de verloren zoon vandaan te staan. Inmiddels gaat het om zijn achterachterkleinkinderen. Bij hen is weinig liefde meer te bespeuren tot het Joodse volk. Na verwijdering, vervanging, verguizing en verdrukking komt het thans tot vervolging. Het wegduwen van de vorige periode maakt plaats voor slaan en schoppen, in het bijzonder na het aanbreken van het tweede millennium.

Kruisvaarders gaan op weg naar 'Palestina' om het Heilige Land van moslims te zuiveren. Bloedbaden worden aangericht onder de Joodse gemeenschappen die zij ontmoeten. Sommige pausen en bisschoppen nemen het voor de Joden op en proberen hen uit de handen van het gepeupel te houden. Het zijn vaak niet meer dan uitzonderingen. In islamitische landen hebben Joden het over het algemeen beter (ondanks hun dhimmi-status) dan in het 'christelijke' Europa. Op het Vierde Lateraans Concilie wordt bepaald dat Joden voortaan een gele cirkel of vlek op hun kleding moeten dragen om hen herkenbaar te doen zijn. Joden worden ervan beschuldigd de heilige hostie te schenden, christelijke kinderen te ontvoeren om hen ritueel te vermoorden en hun bloed in Pesachvieringen te gebruiken (het zogenaamde bloedspreekje), de bronnen te vergiften en zodoende de 'zwarte dood' over hele landstroken te brengen, enzovoort.²⁴ Tijdens godsdienstgesprekken moeten rabbijnen het opnemen tegen woordvoerders van de Roomse Kerk. Het verliezen van zo'n gesprek is pijnlijk, maar het winnen van een debat komt de Joden nog duurder te staan. In Passiespelen worden de Joden belachelijk gemaakt; in paaspreken wordt het volk opgejut om zich te wreken op de 'moordenaars van Christus'. Voor de alomtegenwoordige inquisitie is niemand veilig. Joden in Spanje en Portugal bekeren zich tot het christendom om de vervolging te ontgaan, maar hun bekering wordt niet vertrouwd. Ze worden Marranos genoemd (zwijnen), opgespoord en levend verbrand (auto-da-fé's). Een zee van leed wordt over de Joden uitgestort in de naam van Christus.²⁵

De Joden missen de fysieke en politieke macht zich tegen dit alles te verzetten. Sommigen sluiten zich op in zichzelf, dromen van een komende Messias of plegen zelfmoord. Anderen negeren de tegenstand zo veel mogelijk, werpen zich op de bestudering van de oude geschriften of wijden zich aan de mystiek. Weer anderen uiten hun boosheid door vervloeking te richten tegen de christenen en hun Christus.²⁶

²² Vgl. J. Soetendorp, *Ontmoetingen in ballingschap*, 1965, dl. 1, 88; ook J. Dijk, *Uw volk is mijn volk; Kerk en Israël samen onderweg*, 1975, 25 en 63.

²³ H. Berkhof en O. J. de Jong, *Geschiedenis der kerk*, 1967, 56-57.

²⁴ Afschuwelijk is ook het verhaal van de drie jongens die in 1181 bij Wenen verdronken, waarop de Joodse gemeenschap collectief in staat van beschuldiging gesteld en op wrede wijze gestraft werd. Uiteindelijk bleken alle beschuldigingen vals te zijn. Aangehaald door Van Campen in *Kerk en Israël in gesprek*, 24e.v.

²⁵ Aangrijpend wordt dit alles beschreven in W. Keller, *...En zij werden verstrooid onder alle volken; de geschiedenis van het Jodendom na het bijbelse tijdvak*, z.j.

²⁶ Zie G. J. D. Aalders, *Synagoge, kerk en staat in de eerste vijf eeuwen*, 1985. Volgens hem betitelden sommige rabbijnen de evangeliën met een boosaardige

Maar ieder gaat gebukt onder het kruis, dat gehate symbool der vervolging.

Verdelging

We maken een sprong naar de twintigste eeuw. Het einde van de Middeleeuwen leek het einde te betekenen van jodenhaat en jodenvervolging, maar in veel gevallen was dat maar schijn. Hervorming en Verlichting droegen wel bij aan een ander klimaat, een klimaat waarin geestelijke waarden en rationele overtuigingen naar voren kwamen. Toch bracht dit dikwijls slechts tijdelijk verlichting voor de Joden. In West Europa bleef de achterstelling, ondanks de invloed van Napoleon en anderen. In Oost Europa woedden de pogroms. En zo brak de twintigste eeuw aan.

Deze eeuw zal voor altijd in herinnering blijven als de eeuw van de Holocaust, waarin zes miljoen Joden om het leven zijn gebracht. Er moest een definitieve oplossing komen van het 'jodenvraagstuk' (de zogenaamde Endlösung) en Hitler met de zijnen zorgden voor het antwoord. Wij wagen ons niet aan een poging dit alles te beschrijven. Het is te erg voor woorden.

Waarom wordt dit dan genoemd in een overzicht van 20 eeuwen kerkgeschiedenis? Wat heeft deze tragedie te maken met 'de geschiedenis van een broedertwist'? Enerzijds niets. De nazi's waren geen christenen. Sommigen van hen geloofden zelfs niet in God, zoals bleek in het Eichmann-proces na de tweede wereldoorlog in Jeruzalem. Toch is het diep beschamend dat de grootste moord aller tijden kon plaats vinden in het werelddeel waar het christendom de diepste sporen had getrokken en dat deze moord het volk betrof waaruit de Zaligmaker was voortgekomen.

Een nieuwe generatie?

We hebben in vogelvlucht gelet op twintig eeuwen kerkgeschiedenis. We hebben die 2000 jaar in zes tijdvakken verdeeld. Bij de eerste generatie christenen kan nauwelijks van schuld worden gesproken ten aanzien van de broedertwist met Israël; bij de daarop volgende generaties des te meer. Het gaat van vervanging naar verguizing; van verdrukking naar vervolging; en het einde zou een totale verdelging van het Joodse volk geweest zijn, had God het niet verhoed.

Op de puinhopen

In de eerste paragraaf haalden we een paar uitspraken van Johannes Rottenberg aan. Volgens hem is de opzet van het antisemitisme scheiding te bewerken tussen Sem en Jafeth, en hun uiteindelijke vereniging door Christus te verijdelen. De duivel zet alles op alles om Gods plan te dwarsbomen. Het is indroevig dat wij de 2000-jarige verhouding van Israël en de christelijke kerk moeten aanduiden als de geschiedenis van een broedertwist.

Laten we maar eerlijk zijn: we zitten op de puinhopen. Gods Woord spreekt met betrekking tot het Joodse volk van een bijzondere verharding (1 Thess. 2:16; 2 Kor. 3:14-16; Rom. 11:25). De kerkgeschiedenis toont met betrekking tot de christenheid een bijzondere schuld.²⁷ Hoe komen we daaruit? Hoe moet het verder?

woordspeling "Awen Gilyon" als "boek der slechtheid". In geschriften rond de Talmoed is Jezus een buitenechtelijk kind van een soldaat, Panthera geheten. De magie, waardoor hij Zijn wonderen verrichtte, zou Hij in Egypte geleerd hebben, enzovoort.

²⁷ Deze schuld wordt meer dan eens ontkend, ook van christelijke zijde. Men wijst er dan op dat de ongerechtigheden van vroegere generaties ons niet mag worden aangerekend. In formeel-juridische zin is dat natuurlijk waar. Toch zal een gevoel van schaamte over hetgeen in de naam van Christus is misdreven ons niet misstaan. Ook is er bijbels gezien een gemeenschappelijke schuld. Daniël beled de zonden van zijn voorgelacht alsof hij medeschuldig was. En zingt de dichter van de berijmde psalm 106 niet: "Wij hebben God op 't hoogst misdaan; wij zijn van 't heilspoor afgestaan; ja, wij en onze vaad'ren tevens"?

Het is te begrijpen dat onze Joodse medemens zeer wantrouwend staat tegenover alle goedbedoelde pogingen hem te winnen voor het Evangelie van Jezus Christus. Hij heeft er al zo veel van meegemaakt. Als hem tien maal een beker gif is toegereikt, moet hij dan de elfde keer geloven dat de beker zoete wijn bevat?

Daar komt bij dat de Joden in het algemeen geen interesse hebben voor een gesprek over deze dingen. Een enkele liberale Jood is bereid te participeren in de 'dialoog'²⁸, maar het orthodoxe jodendom zal zich hier verre van houden. "Jullie christenen hebben een probleem; wij niet", is een gebruikelijke reactie. "Het christendom is niet denkbaar zonder het jodendom, maar omgekeerd wel."

Komt het af en toe dan toch tot een gesprek, dan blijkt hoe groot de theologische verschillen zijn tussen het christelijk geloof en het talmoedische jodendom. Voor een Jood vandaag zijn God en mens partners.²⁹ Een middelaar is niet nodig om met God verzoend te worden. Het komt aan op het doen van de geboden. En de mens is daartoe in staat, als hij zich maar voldoende inzet.

Toch verwachting

Hoe moet het verder met die oudste en die jongste broeder? Is alles niet bij voorbaat vruchteloos? Toch niet! Toch mag er verwachting zijn. En dat niet omdat er van de oudste broeder nog iets goeds te verwachten is. Nog minder omdat er van de jongste broeder iets goeds te verwachten is. Maar alleen omdat er een levende God is, Die nooit laat varen het werk van Zijn handen!

De toekomst van Israël ligt niet gegarandeerd in een losse tekst of een enkel bijbelboek uit in het Nieuwe Testament. Ze ligt vast in de God des verbonds, Die in het Oude Testament Zich openbaarde als de God van Abraham, Izaak en Jakob en Die in de volheid des tijds in Christus Zijn hart heeft opengelegd. Zou er dan niets meer te verwachten zijn voor het volk van Zijn eerste liefde, het volk Israël? De vraag stellen is de vraag beantwoorden.

Niettemin is het bijzonder vertroostend dat de apostel Paulus in Romeinen 9-11 heel nadrukkelijk mag ingaan op de weg die de Heere met Israël hield, houdt en houden zal.

Israël is wel gestruikeld, maar niet om te vallen. Hun val was maar tijdelijk en had een bijzonder doel (Rom. 11:11). "En indien hun val de rijkdom is der wereld, en hun vermindering de rijkdom der heidenen, hoeveel te meer hun volheid!" (vers 12).³⁰

Een opdracht in liefde

De Heere zal zeker tot Zijn doel komen. Niet door kracht, noch door geweld, maar door Zijn Geest zal het geschieden (Zach. 4:6). Tegelijk moeten we bedenken dat de Heere middellijk werkt. Hoe zullen zij in Hem geloven van Wie zij niet gehoord hebben? (Rom. 10:14). Het Woord moet gebracht worden. Het Woord kan echter niet zonder de daad. En de daad kan niet zonder het leven dat tot jaloersheid verwekt (Rom. 11:11,14).³¹

²⁸ Hier kan gedacht worden aan de eerder genoemde David Flüsser en zijn bekende publicatie *Jezus, een Joodse visie*, 2001, of *Het christendom/een joodse religie*, 1991; ook aan Shalom Ben-Chorin met zijn publicaties *De verkiezing van Israël; een theologisch-politieke beschouwing*, 1994, of *Broeder Jezus; de Nazarener vanuit een joodse visie*, 1971, of *En God bleef zwijgen; een joods credo*, 1986; ook aan Pinchas Lapide met publicaties als *Ieder komt tot de Vader; Karl Barth, Barmen en een poging tot een nieuwe christologie*, 1985, of *De zaligsprekingen; een gesprek over geloven*, 1987, of *Wie waren er schuldig aan de dood van Jezus?*, 1988.

²⁹ Prof. Miskotte heeft de verhouding tussen God en de mens naar Joodse opvatting getypeerd als een van correlatie. Deze opvatting staat dichterbij die van de semi-pelagianen dan bij die van Paulus, Augustinus en Calvijn.

³⁰ Op Romeinen 9-11 ben ik nader ingegaan in *Gods weg met Israël; zestien bijbelstudies over Romeinen 9-11*, 1997.

Kennen wij dat leven? Zijn wij ooit als een verloren zoon tot onszelf gekomen en aan de voeten van de Heere terechtgekomen? Dat is een vraag van levensbelang. Na twintig eeuwen kerkgeschiedenis moeten we terug naar die eerste eeuw en naar het leven van die jongste zoon. Alleen zo zullen wij de oudste broeder tot jaloersheid kunnen verwekken. De Heere geve dat in Zijn genade!

Het bezig zijn met Israël brengt lijden met zich mee. Lijden vanwege de broedertwist. Lijden aan de scheiding die er thans nog is. Het kan ook niet anders. Stel dat in een huisgezin de oudste jongen wordt gemist; zou dat geen druk op ieder leggen? Zou er dan geen verdriet zijn bij de jongere kinderen? Geen uitzien naar de terugkeer van de oudste zoon? Voor Paulus was de afwezigheid van hem een grote droefheid en een gedurige smart (Rom. 9:2,3). Ook voor ons?

Een open einde

We zijn de tweede paragraaf begonnen met de gelijkenis van de verloren zoon, de twee verloren zonen. De jongste keerde terug naar huis; de oudste zat mokkend in het veld. De gelijkenis loopt uit op een toespraak van de vader, een gesprek met zijn oudste kind. Heeft dat gesprek doel getroffen? De Bijbel zwijgt er over. De gelijkenis heeft dus een open eind. Ze bevat een uitnodiging. Ze is een open vraag aan ons allemaal.

Eén ding staat vast: het Woord van God keert nooit ledig weder. Het zal doen wat God behaagt en voorspoedig zijn in hetgeen waartoe Hij het zendt.

Het Evangelie volbrengt zijn loop op aarde. Het is uitgegaan van Jeruzalem. Nu doet het nog zijn loop onder de volken. Maar ook onder Israël is het niet geheel vruchteloos. Te allen tijde is er een overblijfsel geweest naar de verkiezing van Gods genade. En dat zal er zijn tot aan de jongste dag.

Eenmaal zal het Woord weer terugkeren naar Zijn uitgangspunt. De Heere zal Zich opnieuw in gunst tot Israël wenden. "Want indien hun verwerping de verzoening is der wereld, wat zal de aanneming wezen anders dan het leven uit de doden?" (Rom. 11:15). Velen zullen komen tot het licht dat in Zijn lieve Zoon is opgegaan. Wat een heerlijke tijd zal dat wezen! Samuel Rutherford wilde er wel 100 jaar voor uit de hemel blijven om dat mee te mogen maken; om te zien hoe de eerstgeborene der volken (Ex. 4:22) en de Eniggeborene des Vaders (Joh. 1:18) elkaar in de armen zullen sluiten. Dan zal de breuk tussen God en Israël weer zijn geheeld. En dan zal ook de broedertwist tussen de oudste en de jongste zijn voorbij zijn. Voorgoed voorbij.

Ds. C. Sonneveld

Gouda, 5 september 2003

³¹ Zo werd eens door een Joodse geleerde het volgende geponeerd: "Christenen hebben er alles aan gedaan om de Joden te overtuigen, dat zij Jezus moeten volgen. Maar zonder resultaat. Het enige wat mogelijk wel positief resultaat zou hebben gehad, hebben de christenen niet gedaan; en dat is - naar de woorden van Paulus uit Romeinen 11- Israël tot jaloersheid verwekken".